J. A. KOMENSKÝ

PŘEDNÁŠKA
T. G. MASARYKA

DRUHÉ VYDÁNÍ.
V PRAZE, V LISTOPADU 1920
VYDALO STÁTNÍ NAKLADATELSTVÍ.

856

Přednášku tuto měl autor ve studentském spolku „Slavii“ dne 27. března 1892, v předvečer 300. výročí Komenského narozenin. Profesor Masaryk byl zvlášť o ni požádán studentstvem, když rakouská vláda oslavy Komenského na školách výslovně zakázala. Tiskem přednáška vyšla téhož roku v IX. ročníku „Athenaea“ strana 193—197 (také ve zvláštním otisku). U příležitosti 250. výročí Komenského smrti svolil autor k tomuto novému vydání. V textu bylo provedeno jen málo vnějších změn: na několika místech pozměněna interpunkce, ale starší ráz slohu ponechán. Na úpravu podstatnější, které by si byl autor přál, neměl kdy.

V přednášce zvlášť upozorňuje autor, že Komenský předpověděl rozpadnutí Polsky. Svoji řeč skončil profesor Masaryk jiným proroctvím Komenského, netuše tenkráte, že se dočká splnění této krásné věštby a že jejími slovy zahájí své první poselství — Masaryk president.

Vasil Škrach.

Cena Kč 2·— (i s přirážkou).

Knihtiskárna Státního nakladatelství v Praze.

JAN AMOS KOMENSKÝ.

Jsem rád, pánové, že jsem mezi svými, že nemusím — a já bych toho ani nedovedl — míti přednášku slavnostní. Muže, jako Komenský, nemáme jen oslavovati, ale máme, abych tak řekl, zpytovati své svědomí, zdali jsme plnili a plníme závěť muže tak vynikajícího. Muž veliký! A přece je podivná sudba velikých mužův. Jakoby byli malými v tom, že svou velikostí často stávají se autoritami tak mohutnými, že potomkové jejich jakoby se spoléhali na to, co vykonali, nepokračujíce v duchu a směru, jejž oni razili. V historii myšlení lidského máme příklad na Aristotelovi, jak sta a sta let byl učitelem člověčenstva, ale také se stal — ovšem ne svou vinou — přehradou, že se nepokročilo nad něho. Bohu díky, v tom slova smyslu Komenský mužem velikým nebyl. Komenský jinak působil. On osvěcuje a otepluje zároveň, a to snad odtud, že celý jeho názor světový, jeho myšlení a bažení, vytrysklo z toho velikého úsilí po nápravě věcí veřejných. V Čechách vzpružení náboženské, reformace, vypracovala dva typy lidí: Tábority a — České bratry: oni mečem, tito slovem, oni mocí, tito láskou působí. A čistý typ bratrství, bratrství Českého je právě Komenský.

Odsud jeho úsilí, také ve filosofii na tomto mravním základě zbudovati jednotný názor světový. Touha po nápravě a snad veliká rozháranost doby, kdy se staré řády bořily a nové se napolo budovaly, způsobily touhu míti názor o světě celkový, míti názor o životě a smrti, jejž by mohl přijmouti každý člověk, a který by mohl vésti a spravovati pro všecek život, všude a vždy.

Ve svém spisku „De rerum humanarum emendatione catholica“ podal nám plán své filosofické snahy. Jemu běží o všeobecné zlepšení, a k tomu konci především musejí položeny býti všeobsáhlé základy, všesvětlo (panaugia); v tom osvětlení chce podati pansofii, jejíž úkolem je všechny věci, posud změtené, uspořádati. Na tomto theoretickém základě vzniká pampaedie, mající zlepšiti všechny duchy, panglottie má polepšiti jazyky. Panorthosie poskytuje návod k důslednému jednání, panutheií, všeobecným napomenutím, úkol je zakončen.

Slovíčko „pan“ karakterisuje snahu Komenského: všecko obsáhnouti a uspořádati pro všecky. Filosofie je snaha po pravdě, ona má nám dáti pokoj, má smířiti ducha s věcmi, náboženství má vštípiti úctu k největšímu dobru a dáti pokoj našemu svědomí, politika má sjednotiti lidi, aby činností svou druh druhu nepřekážel, účelem jejím jest pokoj všech lidí vespol.

Všemoudrost je souladný celek, celost ve všem a všudy. Hlavním úkolem života, a tudíž i myšlení, vůbec je pořádek; pansofie má podávati poznatky jeden s druhým souvisící určitým řádem, pansofie je možná jen správnou methodou. Tato správná methoda spočívá v tom, že 1. se podávají všechny poznatky v nepřetržité souvislosti, 2. že všechny věci stejným způsobem jsou zpracovány a 3. že poznatky tak jsou uspořádány, aby jeden druhému sloužil za stupeň. A právě v tomto ustupňování jednotlivých poznatků tkví jádro methodiky pansofické. Touto methodou poznatky tak jsou spořádány, že vždycky pozdější vyplývá z předcházejícího, a to, co méně je známo, připravováno je tím, co již více je poznáno, co bylo předesláno. Duch náš touto methodou tak má býti veden k osvojení vědomostí,

aby „sensim sine sensu“ pokračoval od věci ke věci, nikde nenarážeje na mezeru. Naše poznávání tak musí býti stupňováno, abychom při své práci poznávací počínajíce na nejnižším stupni stoupali až k nejvyššímu tak, že vždycky počínáme novým stupněm tam, kde jsme byli přestali. Toť podstata pansofické methody. Je to obnovení toho, co již starému paedagogu Sokratovi byla methoda tak zvaná maieutická: jakoby vyrůstati, vznikati má pojem jeden z druhého. Tato stupnice rozumu — scala intellectus — Komenského zároveň je předstižení Comteovy hierarchie neboli stupnice věd.

Možnost takového ustupnění dle Komenského je dána tím, že věci, vnější svět celý, je harmonicky ustupněn od nejnižší až k nejvyšší části. Věc každá podle Komenského je složena z menších částic a ty tak jsou uspořádány objektivně, jak subjektivně se vyvíjí naše poznání. Harmonie, která je ve věcech, vštěpuje se našemu duchu.

Duch náš tak je stvořen, tak formován, že ve svém vývoji přirozeným způsobem sám od sebe počíná od jednoduchého a postupuje k zavitějšímu, od menšího k většímu, od částí k celku. A tak poznání není než postřehování pořádku, všeho řádu vůbec. A netoliko individuální postup, i vývoj historický jednotlivce, člověčenstva, je harmonickou stupnicí. Z utrpení českého národa, jehož byl svědkem a historikem, snažil se ukázati, jak veden byl národ náš od malého počátku k dokonalosti.

On věří v pokrok, nebo lidstvo, jako jednotlivec, ustavičně se učí, pokračuje. Z těchto zásad sluší se pohlížeti na Komenského nejen paedagogické než i některé názory, týkající se jiných oborů vědění a konání. Je přirozeno, že při bohoslovu napřed se stručně rozhlédneme po tom, co o náboženství a

církvi učí. Co do dogmat je Český bratr, jeho poslední biskup a filosofický zpracovatel. Jemu jde při náboženství jako Českým bratřím všem — to je snad karakteristikou tohoto slovanského úsilí náboženského — více o zbožnost a mravnost než o dogma, náboženství má osvítit karakter. Obřad je mu věcí vedlejší, jako i zřízení církve samé; píšeť: Proč pak by správa církve nemohla býti taková nebo taková? Vytýká se mu teď u nás, že při svých snahách reformátorských stál proti církvi katolické a že, jak vidíme ze spisu, v němž vydal vidění Kotterovo, Drabíkovo a Poniatovské, také proti Rakousku stál. Že Komenský při vší své laskavosti tu i tam — není těch míst mnoho ve spisech jeho — s roztrpčením mluvil proti těm řádům veřejným, ve kterých viděl českého národa a své strádající církve nepřátele, kdo by toho nepochopil i na stanovisku docela opačném, a nesrovnal s pravou pietou? Ze strany liberální zase se mu vytýká, že oddával se blouznění, že věřil v chiliasm, pokládaje rok 1672 nebo 1673 za konec světa. V tom viděti nějaké obzvláštni pobloudení, nemyslím, že je správné. V otázkách metafysických, náboženských mnozí nejen dnes, ale dokonce tenkrát upadali v takové prý slabší filosofování. Veliký Newton zabýval se vedle svých principií výkladem zjevení sv. Jana, a Kepler, ačkoliv empiricky nalézal zákony, řídící kurs světa, oddával se astrologii. I bylo by nesprávné, v takovém počínání Komenského viděti slabosti intellektu. V naší době na příklad o Tolstém se praví, že nynější fáse jeho myšlení jeví úpadek mysli. Kdo hlouběji člověka posuzuje, pozná, že Tolstoj jako Komenský pořád myslili nejen přesnou filosofií, ale i mysticky. Bez mystiky není žádný člověk, nejsou bez mystiky lidé snad nejlepší.

Učení Komenského o církvi shoduje se s učením

o státu. Život zbožný a mravný, život vpravdě křesťanský je úlohou každého člověka, a tudíž stát a jeho správa má význam vedlejší; avšak neoddává se Komenský mínění, že by stát neměl významu pražádného. Škola vychovává budoucí generace, a proto vlastně škola spravuje společnost, méně stát. A proto, jako je mu dosti lhostejna ta neb ona úprava církve, podobně soudí o ústavě politické; jemu je lhostejno, je-li monarchická nebo republikánská. Stát musí sloužiti mravním účelům. On proto — a v tom ovšem vidíme České bratrství — válčení zatracuje; nezatracuje tak úplně války, jako činili starší Bratří čeští, ale přece vzpomíná, že Kristus vždy radí k míru; vidí ve válce něco „zvířecího".

Historie je Komenskému jako škola pro člověčenstvo. Podává mnohé pečlivé analyse vývoje, hlavně církevního v Čechách. Zabýval se také velmi pozorně příčinami úpadku, jaký se jevil u národu mnohých, zejména u Čechů. Jeho prozíravost v tom na mnohých místech je až překvapující. Nemáme lepšího kulturně historického obrazu tehdejšího stavu vzdělanosti v Čechách, v Uhrách a v Polsku jak u Komenského. Historikové naši mohou v té příčině mnoho a mnoho čerpati z Komenského. Touží na to, že český národ upadl přepychem a předpovídá, že i Polsko zanedlouho upadne, jestliže se nevrátí k jednomu potřebnému, ke střídmosti. Jak Leibnizovi se cení, že předpověděl revoluci francouzskou, tak sluší poznamenati, že Komenský předpověděl rozpadení Polsky.

Ve spisku „Gentis felicitas", věnovaném národu maďarskému, rozumuje o štěstí národa. Ještě dnes pozorování jeho mají cenu, velmi podrobně studoval slabé stránky tehdejší říše uherské. Štěstí národa — zajisté při tom pamatoval i na národ svůj — spočívá na mravním životě; avšak Komenský nespo-

kojuje se pouze požadováním mravnosti, ale ukazuje konkrétně na různé činitele sociální. Přeje si na př., aby národ byl co možná lidnatý, ukazuje — již tenkrát to poznal — že maďarský národ sám ze sebe se mnoho nerozplemeňuje; radí, aby byl národ zachován čistokrevný a nesměšoval se s jinorodci, žádá si, aby národ měl svou vlastní vládu z téhož kořene, svazky pokrevními s lidem spojenou. Chce všem svobodu, doma pokoj a svornost, aby každý mohl jíti bez překážek po své práci.

Na těchto názorech Komenský zbudoval svou didaktiku a paedagogiku. Chci ve stručnosti uvésti jen hlavní zásady. Vzpomeňme si, jak Komenský domáhá se pokroku pansofickou methodou a že zakládá pansofickou methodu na objektivním řádu světovém, lze tudíž předpokládati a priori, že celá paedagogika a didaktika není než důsledné využití pansofické methody. Duch lidský se učí pansofickou methodou. Jestliže jsme slyšeli, že pansofické methody podmínkou je objektivní řád světový, musíme v didaktice důsledně očekávat, že všecko učení obrací se napřed ke věcem vnějším, k světu vnějšímu, potom postupuje se ke věcem vnitřním. Komenský v tom, že vědění zakládá na objektivním řádu světovém, nebyl tak subjektivní jako my moderní, kteří opačně počínáme u sebe. Byl realista, a proto stojí proti scholastice: nechce slova, ale věci, nechce slova, ale myšlenky o věcech. Již u Komenského vidíme onu touhu po poznání přírody, které dříve nebylo a kteráž později až přepínána Rousseauem. Avšak i u Komenského máme již touhu po přirozeném životě, celá jeho snaha vědecká i školní nese se k přirozenému žití — myšlení. Na tom tedy je postaven Komenského paedagogický realism. Ne slova, ale věci mají se podávati ve škole, i zavádí do školy přírodní a mathematické vědomosti; má do značné

míry jasné ponětí toho, čím později staly se školy reální, průmyslové, technické. Proti scholastice požaduje názornosti ne uchem, pamětí, ale zrakem, okem máme vychovávati. „Orbis pictus“ je prvý počátek všem těm pomůckám, jako přírodovědeckým sbírkám a t. p., které se na téže myšlence zakládají. Věci, pojmy jdou nad slova, slova nanejvýš s věcmi mají býti podávána.

Teprve správné vychování dělá z člověka pravého člověka. Proto má se člověk od samého počátku vychovávati, celý život má býti sebevychováním a vychováváním jiných. Není přepiaté říci, že má býti člověk vychováván v lůně mateřském, v nejútlejším dětství do nejstaršího věku, neboť tento život není než stupeň do života věčného. Vychování a vyučování nemůže býti vynalézáním něčeho nového. Člověk nemůže nic do sebe stvořiti, vychováním může se jen vyvinouti a rozvinouti, co od přirozenosti v nás je obsaženo. Vychování a vyučování je obracení pozornosti k řádu vnějšímu a k tomu, co v zárodku v člověka je vloženo. Komenský shoduje se tu s Herbertem z Cherbury v učení o vrozených schopnostech. Učitel tedy má učiti a vychovávati jen tím, že pozornost žákovu obrací k řádu světovému a k těm vlohám, jež jsou v každé duši lidské. Sebevychování a samoučení, jedním slovem, je hlavní pomysl Komenského. Učitel proto podle Komenského uče sám pořád musí se učiti: ve škole jako v životě každý od každého může se učiti. S tím souvisí jeho pokus, ustanoviti ve škole pokročilejší žáky za spoluučitele, — opět jen jiný způsob důsledného využitkování stupničného pomyslu pansofického.

Má se postupovati od všeobecného k zvláštnímu. Představuje si, že na vyšším stupni studií nedává se vlastně nic nového, jen se ujasňuje, co na nižším stupni zhruba bylo podáno. Jako prý malíř napřed

si udělá skizzu celého obličeje, pak teprve provádí podrobněji jednotlivé části. Podobně postupuje i učitel-vychovatel: podává napřed všecko zhruba. a celý další postup není než ujasnění toho. co i to dítě vlastně v sobě již má.

Škola není od života odloučena. Škola je vlastně základ státu a společenského zřízení vůbec. Škola je stát v malém: jak ve státě jsou nadřaděny jisté vrstvy společenské tak i ve škole: je pro děcko škola mateřská, pro pacholetství škola obecná, pro mládenectví gymnasium v městě, a konečně jinoch se učí na akademii, na škole vysoké, která je v provincii nebo ve státě. Tak nadřad škol representuje nadřad politických obcí. O školu má se starati stát — i v tom vidíme moderní názor —, nejen církev, i stát má míti dozor nad školami. Do 6. roku je dítě ve škole mateřské, od 6. do 12. r. v obecné bez rozdílu pohlaví, stavu a nadání, od 12 do 18 let na latinské, od 18 do 24 let na akademii. K doplnění školského učení Komenský doporučuje cestování, jež pokládá za část vychování podstatnou. Konečně ani na tělocvik nezapomíná.

Chceme-li shrnouti jeho úsilí o školu v jednu větu, řekneme: všemu všichni se mají učiti jednou methodou: v tom tkví po stránce theoretické pansofie, po stránce praktické pampaedie. Chtěl tudíž míti vychování lidové, všeobecné, zdemokratisoval vyučování a vychovávání, jak teď bychom řekli. (Nezapomínejme, že tehdy jen šlechta se poněkud vzdělávala, děti z lidu jen výjimkou.) Žádá pro ženské pohlaví vzdělání nižší i vyšší. Žádaje, aby všichni všemu se učili stejnou methodou, je otcem moderního popularisování vědy. Sám učinil pokus, podati 8letému hochu všecky pravdy metafysické. Dalším toho důsledkem je vyučování jazykem mateřským; jazyk latinský jako jazyk světový jen vyšším studiím měl sloužiti.

To jsou ve vší stručnosti hlavní zásady Komenského filosofie. Chci ještě stručně poukázati na historický význam Komenského, a předně, jak Komenský sám se vyvinul, vznikl.

Hlavně a především se obrážejí v jeho filosofii názory církve bratrské, tehdejší úsilí o národní reformaci. Mimo to působili v jeho rozvoj četní myslitelé; sám uvádí na př. Andreae, jehož si nejvíce chválí, dále Alstedt, Rattke, pozorovati stopy Lutherových a Melanchtonových vlivů, ze starších Vives. Čerpal však také z filosofie novodobé, neštítil se přijímati mnohé učení z Bacona, zejména jeho indukci přijal, nebojí se i takových svobodomyslníků jako Herberta z Cherbury, tu i tam, zdá se mi, ozývá se z jeho spisův i Hobbes. Je zajímavo, že angličtí myslitelé Komenským už po druhé na nás působili. (Po prvé Wiklef Husem.)

Tím málem nechtěl jsem ovšem podati docela jasný obraz individuálního vývoje Komenského, jen jsem naznačil, jak by se podrobnějším studiem dal historicky konstruovati, pokud se individualita vůbec historicky dá pochopiti.

Podobně jen stručně ukazuji k jeho působení v historii. Od samých počátků vliv jeho byl veliký, ovšem napřed v užším kruhu, ale i tím, že byl štván od země do země, vliv jeho se rozšířil, a záhy, na tehdejší vzdělaný svět téměř celý. Leibniz velmi si ho cenil, — to je mi dostatečná záruka. Později památka jeho jaksi vymizela, i nalézáme v minulém století názory o něm nevalně příznivé. Avšak v naší době, kdy školství zvláště také u českého národu stojí v popředí osvětových tužeb, vliv Komenského se sílil. Cenili ho Herder, filosof Krause; Raumer z paedagogů nejdůrazněji k němu odkázal. V Komenském nacházíme mnohé čistě moderní zřízení školské, tak uvádím jen jednu věc. Je spor, je-li Fröblova dětská

zahrádka samostatný pomysl, nebo je-li z Komenského. Životopisec Fröblův, Reinecke, dokazuje, že je samostatný; máme však proti tomu svědectví bývalého zdejšího prof. Leonhardiho (Sätze aus der theoretischen und practischen Philosophie), že Krause Fröbla upozornil na Komenského úsilí o vychování dětí v útlejším stáří.

V Čechách nikdo menší než Palacký, jenž nám vůbec po prvé a posud nejlépe vylíčil život našeho národa, také dobře ocenil Komenského; vedle Palackého Štorch ve svých pracích jeví pěkné porozumění; novějších nechci uváděť, neboť nerad bych vzpomínal, že z Komenského více po stránce filologické, než filosofické se čerpá. Je smutný fakt, že nemáme domácího vydání jeho spisův a, když se i vydávají, děje se to často velmi nekomensky. Tak na př. novější vydání „Brány jazyků" z r. 1880 od paedagogického nakladatele otištěno prostě podle upravení, jakého se upotřebovalo ve školách jesuitských. Nedivím se tudíž, že v nejnovější době u nás na Komenského počíná se také více po stránce dogmatické a dokonce politické dorážeti. Komenský měl už za svého života mnoho odpůrců; jeden jeho žák (Arnold) hledal v něm dokonce — atheism. Nedivím se tudíž našim dogmatickým a politickým přepjatcům.

Nám Komenský — smím-li tak zakončiti toto uvažování — musí býti více než posud byl. My v něm poznati můžeme nejen filosofii českého bratrství, ale i filosofii českého národa, české historie. Vidíme Čecha upřímného, nad něhož nemůže býti lepšího, ale zároveň člověka pracujícího pro celé člověčenstvo; píše česky, píše latinsky — pro menší kruh svých, pro větší kruh všech. Už jsem řekl, že v naší historii vypracoval se dvojí typ práce praktické: Táboritský a bratrský. Oba tyto směry myšlení a — konání jsou radikální, byliť radikální naši Tábo-

rité, ale také naši Čeští Bratří; který je lepší, není po soudu mém nesnadno pověděti: volil bych způsob, jakým si Komenský vedl: usilná, klidná práce, založená na vědění a prýštící z pevného přesvědčení, národu našemu, národu malému, je s větším prospěchem. Z Komenského musíme pochopiti, že vzdělanost zabezpečuje národu budoucnost, vzdělanost na základě mravním. Komenský budiž nám příkladem neúmorné práce, příkladem, který my Slované ve své pověstné širokosti dobře bychom měli ceniti. Nepřehlížejme v této souvislosti, že Komenský v každém individuu vidí zárodek vývoje celku, — nedá ti celek, nedá ti nikdo, čeho alespoň símě nemáš už v sobě. Naše národní duše má zvláštnost, která též u Komenského se jeví: mysticism se spojuje s krajním realismem. Mně se zdá, že je to vlastnost nejen českého národa, ale Slovanů vůbec. Komenského karakterisuje přímo na jedné straně ideální, vznešené, řeknu i blouznivé úsilí, na druhé straně reální praktickost: celá jeho didaktika a paedagogika je práce člověka naskrze praktického, jenž výtečně dovede využitkovati daných poměrů, (zde: sil duševních) k velikým účelům. I doufám, protože v Komenském se projevil český, slovanský duch, pokud národové mají něco zvláštního, že dobře působiti bude na budoucí naše generace; vždyť nepůsobil by Komenský pouhým mechanickým vlivem svých myšlenek, jestliže bychom mu nebyli do jisté míry kongeniální. Podle Komenského je naším úkolem pozornost obrátiti na to, co již ve svém národě máme, toť úkol těch, kteří ve školách na národ mají působiti. Jestliže při takové kongeniálnosti Komenský se nám stane učitelem milým, pak buďme jisti, mnoho a mnoho vykonáme, — už Sokrates pověděl, že učitel působí jen ten, jejž žactvo — zde celý národ — miluje.

Uzavírám pak slovy ze „Kšaftu Umírající Matky

Jednoty Bratrské", kterými se obrací ke svému národu: „Nejpředněji," praví „se obracím k tobě, národe český a moravský! Tebe pokladů, které mi byl svěřil Pán, nápadníkem činím za příkladem některých bohatších měšťanů římských, kteří umírajíce dědicem věcí svých obec Římskou kšafty svými nařizovali. Vyhlašuji tobě požehnání od Hospodina Boha tvého, abys byl a zůstal ratolestí rostoucí podle vod. Ačkoliv hořkostí naplnili tebe a stříleli na tebe, v tajné nenávisti tě majíce, střelci, zůstaniž v síle lučiště tvé a ramena rukou tvých. Živ buď, národe posvěcený, Bohu, neumírej; muži tvoji ať jsou bez počtu. Věřím i já Bohu, že po přejití vichřic hněvu, hříchy našimi na hlavy naše uvaleného, vláda věcí tvých k tobě se zase navrátí, Pán i Josefa i Josue i Timothea pro vás najde, když čas smilování jeho přijde, i sám sloupem a vůdcem vaším bude. Amen i Amen."